

Startnotitie mens en maatschappij

ACTUALISATIE KERNDOELEN

Startnotitie kerndoelen mens en maatschappij

September 2023

slo

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2023 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Matthijs Driebergen, Frederik Oorschot

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN

1.8055.865

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
2. Huidige situatie en positie van het leergebied	5
2.1 Beoogd curriculum en wettelijke kaders	5
2.2 Uitgevoerd curriculum en praktijk op scholen	6
2.3 Gerealiseerd curriculum en leeropbrengsten	7
3. Probleemanalyse	9
4. Ontwikkelingen	13
4.1 De wereld en onze kijk erop veranderen	13
4.2 Ontwikkelingen in het onderwijs	14
5. Curriculaire uitdagingen	16
5.1 Bepaal de kern	16
5.2 Zoek de balans	16
5.3 Bevorder samenhang	16
6. Referenties	18

1. Inleiding

De startnotitie voor de kerndoelen van het leergebied mens en maatschappij biedt zicht op de relevante en actuele ontwikkelingen voor het leergebied mens en maatschappij in het primair onderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs¹. Startnotities zijn een belangrijk instrument in de actualisatie van kerndoelen. Ze brengen per leergebied de ontwikkelingen binnen onderwijsbeleid, onderzoek, onderwijspraktijk en samenleving in kaart en leggen zo een solide basis onder het ontwikkelwerk. Bij de totstandkoming zijn onder meer vertegenwoordigers van de vakverenigingen, leraren, lerarenopleiders, wetenschappers en vakdidactici betrokken.

De startnotitie bestaat uit de volgende onderdelen:

- Huidige situatie en positie van het leergebied mens en maatschappij
- Probleemanalyse
- Ontwikkelingen in de maatschappij en in het leergebied mens en maatschappij
- Curriculaire uitdagingen

Deze startnotitie benut onder andere de eerder ontwikkelde startnotitie (SLO, 2018), opbrengsten en adviezen van het ontwikkelteam mens en maatschappij in het kader van Curriculum.nu en inzichten uit trendanalyses van SLO (2017, 2021, Kastelein et al., 2021). Daarnaast houden we rekening met de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO en de operationalisering daarvan in werkinstructies.

¹ Met name leerlingen met een visuele beperking, leerlingen met een auditieve/communicatieve beperking, leerlingen met een lichamelijke beperking en leerlingen met milde leer/gedragsproblemen

2. Huidige situatie en positie van het leergebied

Het leergebied mens en maatschappij gaat over de mens, over groepen mensen en de wisselwerking tussen mens en omgeving. Leerlingen leren nadenken over het heden, het verleden en de toekomst. Mens en maatschappij is een samengesteld leergebied dat inhouden uit verschillende disciplines omvat. In het voortgezet onderwijs is men al vertrouwd met het leergebied mens en maatschappij. In het primair onderwijs is het leergebied nieuw.

2.1 Beoogd curriculum en wettelijke kaders

Primair onderwijs

In de Wet op het Primair Onderwijs (WPO) staat dat er in het onderwijs aandacht moet zijn voor de kennisgebieden aardrijkskunde, geschiedenis en staatsinrichting. Deze inhouden zijn uitgewerkt in kerndoelen die door een algemene maatregel van bestuur zijn vastgesteld.

In de huidige kerndoelen staan inhouden voor het leergebied mens en maatschappij onder het domein oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW). OJW bestaat uit vier subdomeinen, die waar mogelijk in samenhang worden aangeboden:

- *Mens & samenleving*, met daarin uiteenlopende inhouden waaronder staatsinrichting, economie, maatschappelijke verhoudingen, burgerschap en verkeer.
- *Natuur & techniek*, met inhouden die betrekking hebben op biologie, fysische geografie, natuurkunde, scheikunde en techniek.
- *Ruimte*, met inhouden die gaan over onderwerpen uit de aardrijkskunde waaronder fysische geografie.
- *Tijd*, met inhouden die gaan over geschiedenis.

Daarnaast schrijft de WPO onderwijs voor in maatschappelijke verhoudingen, sociale redzaamheid waaronder verkeer, bevordering van gezond gedrag en geestelijke stromingen. Deze onderwerpen zijn in het eerste subdomein mens en samenleving opgenomen. Of deze inhouden onderdeel blijven van het toekomstige leergebied mens en maatschappij in het primair onderwijs, ligt nog niet vast.

Onderbouw vo

In de Wet op het Voortgezet Onderwijs (WVO) staat dat er in het onderwijs aandacht moet zijn voor de kennisgebieden aardrijkskunde, geschiedenis, staatsinrichting en economie. Deze leerinhouden staan onder het leergebied mens en maatschappij.

Er zijn twaalf kerndoelen voor het leergebied mens en maatschappij in onderbouw vo. Ze zijn niet onderverdeeld naar schoolvakken, maar een aantal kerndoelen is duidelijk gerelateerd aan aardrijkskunde of geschiedenis.

2.2 Uitgevoerd curriculum en praktijk op scholen

Primair onderwijs

In het huidige curriculum voor po worden de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur en elementen van burgerschap in samenhang beschreven binnen het domein oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW). Hoewel er grote verschillen zijn tussen scholen, besteden scholen gemiddeld 3 x 50 minuten per week aan wereldoriëntatie of zaakvakken (Inspectie van het Onderwijs, 2015). Uit datzelfde onderzoek van de Onderwijsinspectie blijkt dat leraren samenhang binnen OJW belangrijk vinden. Dat heeft inhoudelijke en organisatorische redenen. Uit het onderzoek blijkt eveneens dat leraren het lastig vinden om inhouden van OJW in samenhang met taal en rekenen in samenhang aan te bieden of te verbinden. Leerlingen werken in lessen wereldoriëntatie voornamelijk aan samenwerken (sociale vaardigheden) en minder aan denkvaardigheden (kritisch, analytisch en creatief denken).

We zien laatste jaren een toename van het aantal methodes dat wereldoriëntatie in samenhang aanbiedt. De ene methode neemt onderzoekend en ontwerpnd leren als rode draad door de schoolvakken, bij de andere methode worden schoolvakken geheel of gedeeltelijk geïntegreerd aangeboden (Bakker & Driebergen, 2020).

Onderbouw vo

In het huidige curriculum voor vo zijn er grote verschillen tussen scholen en schooltypen (tabel 1). Onderstaande tabel laat zien dat vmbo-scholen (bb, kb en gl) een voorkeur lijken te hebben om mens en maatschappij als één schoolvak aan te bieden, terwijl havo- en vwo-scholen eerder kiezen voor aparte schoolvakken. Sommige scholen onderwijzen de schoolvakken naast elkaar aan, andere kiezen voor vakintegratie, weer andere scholen wisselen projecten af met onderwijs in de schoolvakken.

Scholen met vmbo-tl en havo/vwo-scholen kiezen overwegend voor een aanbod in schoolvakken. De conclusie is dan ook dat er veel verschillende manieren zijn waarop de mens en maatschappij-inhouden in de klas worden behandeld.

niveau (aantal)	Schoolvakken	leergebied	onbekend
Praktijkonderwijs (168)	2%	69%	29%
Vmbo bb (512)	19%	61%	20%
Vmbo kb (530)	22%	59%	19%
Vmbo gl (284)	22%	49%	30%
Vmbo tl (721)	58%	28%	14%
Havo (655)	76%	11%	13%
VWO (639)	79%	9%	13%

Tabel 1: Verschillende uitwerkingen van het mens en maatschappij onderwijs op vo-scholen. Tuithof (2018)

2.3 Gerealiseerd curriculum en leeropbrengsten

Primair onderwijs

Het laatste onderzoek naar de leeropbrengsten van leerlingen einde basisonderwijs bij het domein OJW is het peilingsonderzoek uit 2010, gebaseerd op onderzoek uit 2008 (Wagenaar et al., 2010). Dat onderzoek is grotendeels gebaseerd op onderzoek in scholen die het oude curriculum als uitgangspunt namen (vóór 2006). We hebben slechts beperkt zicht op de leeropbrengsten sindsdien. De huidige kerndoelen OJW worden momenteel door een Peilonderzoek naar mens en maatschappij in kaart gebracht, waarvan de resultaten op zijn vroegst volgend jaar worden verwacht (Inspectie van het Onderwijs, z.d.). Verder constateert de Inspectie van het Onderwijs (2015) dat scholen de resultaten van leerlingen beperkt bijhouden, waardoor er weinig zicht is op de prestaties van leerlingen.

Deelonderzoeken zoomen in op leeropbrengsten van leerlingen op vakspecifieke onderwerpen, zoals historisch tijdsbesef en hoe je een goede aardrijkskundeles geeft in het primair onderwijs (Blankman, 2016). Wat betreft historisch tijdsbesef blijkt dat leerlingen historische gebeurtenissen beter in de tijd plaatsten naarmate ze meer geoefend hebben met tijdbalken en periodisering (De Groot-Reuvekamp, 2017).

Onderbouw vo

Over het gerealiseerd curriculum in de onderbouw van het voortgezet onderwijs is nog minder bekend. Hiernaar doet de Inspectie geen periodiek onderzoek, zoals in het po. Ook worden er in de onderbouw nauwelijks gestandaardiseerde toetsen afgenomen. Ten slotte weten we ook niet of er verschil is tussen scholen die mens en maatschappij in schoolvakken aanbieden en scholen die

geïntegreerd mens en maatschappij-onderwijs aanbieden als het gaat om
leerinhouden en leeropbrengsten.

3. Probleemanalyse

In dit hoofdstuk brengen we de problemen binnen het huidige curriculum mens en maatschappij in kaart.

3.1 Welke inhouden horen bij mens en maatschappij?

In de huidige kerndoelen en bijbehorende karakteristieken voor oriëntatie op jezelf en de wereld en mens en maatschappij wordt een mêlee aan onderwerpen, inhouden en educaties aangeboden.

De kerndoelen mens en maatschappij geven de docenten nu te weinig houvast om gestructureerd duidelijk gedefinieerde leerinhouden aan te bieden. Naast de kerndoelen worden in wet- en regelgeving allerlei ongelijksoortige onderwerpen genoemd, zoals verkeer, financiële geletterdheid, de herziene canon, erfgoed, sociaal-emotionele vaardigheden, kennis over godsdienst en levensovertuiging (po). Dan ontbreken de onderwerpen die een rol spelen in het maatschappelijk debat nog. Regelmatig worden moties ingediend met inhouden die in het leergebied mens en maatschappij een plek moeten krijgen (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2023).

3.2 Samenhang met basisvaardigheden en andere leergebieden

A. Samenhang met basisvaardigheden

Nederlands

De mens en maatschappij-vakken zijn talige vakken. Dat maakt de relatie met het leergebied Nederlands relevant. Het leergebied mens en maatschappij kan leerlingen rijke kennis van de wereld bijbrengen, die bijdraagt aan de ontwikkeling van leesbegrip (Kim et al., 2023; Tyner & Kabourek, 2020). Het leergebied kan rijke contexten bieden voor Nederlands, waar leerlingen kunnen oefenen met het lezen van zakelijke teksten, het voeren van gesprekken over teksten en het schrijven van teksten waarbij meerdere bronnen moeten worden verwerkt. Ook Wilschut en Pijls (2018) wijzen op de wederkerige relatie tussen de zaakvakken en taalontwikkeling.

Rekenen en wiskunde

Voor het leergebied rekenen en wiskunde zijn er ook inhouden die verband houden met mens en maatschappij. Leerlingen leren bij mens en maatschappij gebruik te maken van cijfermateriaal, diagrammen en patronen. Dit zijn manieren om leerlingen om te leren gaan met kwantitatieve informatie en toepassingen van de wiskundige manier van denken (Van Zanten & Driebergen, 2022). Binnen de economische vakken wordt een flink beroep gedaan op

rekenkundige vaardigheden. De toepassing van wiskunde binnen leergebieden zoals mens en natuur, helpt leerlingen (Wilschut & Pijls, 2018).

Burgerschap

Het leergebied mens en maatschappij heeft een duidelijke relatie met het leergebied burgerschap. Het leergebied burgerschap ziet de mens en maatschappij-vakken als "een logische landingsplek voor leerinhouden burgerschap" (Kampman et al., 2022). Er moet nog meer duidelijkheid komen over de leerinhouden die mens en maatschappij ten behoeve van burgerschap zou moeten opnemen in de kerndoelen.

Digitale geletterdheid

Het leergebied mens en maatschappij heeft op verschillende manieren te maken met het leergebied digitale geletterdheid. In de dagelijkse praktijk van mens en maatschappij wordt veel gewerkt met digitale middelen en data. Enerzijds gaat het om digitale vaardigheden zoals het verwerken van een grote hoeveelheid gegevens/data en presenteren van die data tot een (carto-)grafische weergave (Klein Tank & Spronk, 2022). Anderzijds om het op waarde kunnen schatten en beoordelen op geloofwaardigheid en bruikbaarheid van digitale bronnen.

B. Samenhang met andere leergebieden

Mens en natuur

Een bijzondere relatie ligt er met het leergebied mens en natuur (SLO, 2023a). Samen met mens en maatschappij worden hier veel kennisinhouden aangeleerd. Er ligt een sterke relatie via leerinhouden aardrijkskunde. Het wezen van aardrijkskunde gaat om de wederzijdse relatie tussen mens en natuur. Fysische geografie werkt met dezelfde concepten als de andere natuurwetenschappelijke vakken. Hoe ziet de samenhang tussen deze twee leergebieden eruit bij de nieuwe kerndoelen?

Kunst en cultuur

Met kunst en cultuur deelt mens en maatschappij het thema erfgoed, dat bij beide leergebieden een plek krijgt. Daarnaast zijn veel historische ontwikkelingen verbonden met onderdelen uit het leergebied kunst en cultuur (Driebergen et al., 2022; SLO, 2023b).

3.3 Diversiteit: te weinig plaats voor andere perspectieven

De huidige kerndoelen mens en maatschappij zijn ontwikkeld toen er minder aandacht was voor de diversiteit van de samenleving. Diversiteit gaat over groepen in de samenleving en aandacht voor hun culturele en historische identiteit en representatie daarvan op alle niveaus. In het huidige curriculum is er weinig aandacht is voor de diversiteit van culturele en historische identiteit in onze samenleving, zoals voor etniciteit, genderdiversiteit, slavernijverleden en Nederland-Indië (Anne Frank Stichting, 2023; Commissie Bussemaker, 2023).

Ook wordt er binnen de samenleving heel verschillend gedacht over allerlei thema's en zoeken groepen erkenning voor hun visies of standpunten (Black Lives Matters, z.d.). Iedereen wil gehoord worden. Hoe kunnen we kennis over deze inhouden en aandacht voor deze verschillende perspectieven terug laten komen in de kerndoelen?

3.4 Vakvaardigheden binnen mens en maatschappij onzichtbaar

In de huidige kerndoelen voor OJW en mens en maatschappij staan slechts enkele vakspecifieke vaardigheden benoemd, zonder al te veel samenhang. Hierdoor missen docenten gereedschap om met hun leerlingen maatschappelijke vraagstukken te analyseren en tot oplossingen te komen.

Curriculum.nu en de fase daarna hebben een overkoepelende set vaardigheden (denk- en werkwijzen) geformuleerd, waarin de vakvaardigheden een plaats hebben gekregen (Sol & Visser, 2023).

3.5 Gebrek aan doorgaande leerlijnen

Geen opbouw tussen kerndoelen po en onderbouw vo

Mens en maatschappij kent nu geen heldere opbouw van po naar bovenbouw vo. De ordening in OJW in het po en mens en maatschappij in de onderbouw vo scheidt op zich al verwarring. Ook zijn de domeinen van het po niet herkenbaar in het vo. Daarnaast komen er in het vo economische inhouden bij, die in de bovenbouw uitmonden in economische vakken. Tegelijkertijd doen leerlingen vanaf het po al kennis op van economische inhouden bij aardrijkskunde en geschiedenis.

Het leergebied mens en maatschappij waaert in de bovenbouw uit in verschillende schoolvakken: aardrijkskunde, bedrijfseconomie, economie en ondernemen, economie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen. Maatschappijleer is verplicht voor alle leerlingen in de bovenbouw, als onderdeel van het gemeenschappelijk deel.

De andere vakken zijn in een of meerdere bovenbouwprofielen verplicht of kunnen worden gekozen als profielkeuzevak of in de vrije ruimte. Dit betekent dat de kerndoelen mens en maatschappij in de onderbouw vo leerlingen moeten voorbereiden op het onderwijs in de bovenbouw. Een logische opbouw van leerinhouden is hierbij nodig. Wat is een opbouw (doorlopende leerlijn) die aansluit op de ontwikkeling van leerlingen? Aan de andere kant, voor veel leerlingen is einde onderbouw ook de afsluiting van de basisvorming en eindonderwijs van veel vakken.

Herziening examenprogramma's

Naast de kerndoelen, worden de eindtermen van een deel van de vakken in de bovenbouw ook aangepast. Op dit moment loopt van de mens en maatschappijvakken alleen de actualisering van het examenprogramma maatschappijleer,

waar een groot deel van de doelen voor burgerschap een plaats moeten krijgen. Hoe dit traject gaat verlopen voor andere vakken uit het leergebied mens en maatschappij, is nog niet duidelijk. Mogelijk kan er in het schooljaar 2024-2025 worden gestart met dit traject.

Daarnaast worden in de bovenbouw van vmbo-gt ook nog praktijkgerichte programma's ingevoerd. In die dertien programma's komen ook algemene vaardigheden terug. In bovenbouw vmbo-bk is er ook sprake van een vernieuwing, maar daar is nog geen tijdspad voor.

4. Ontwikkelingen

In dit hoofdstuk beschrijven we enkele relevante maatschappelijke- en onderwijskundige ontwikkelingen, wetenschappelijke inzichten en vragen vanuit de samenleving en het werkveld die van invloed zijn op het leergebied mens en maatschappij.

4.1 De wereld en onze kijk erop veranderen

De beschrijvingen van de geldende kerndoelen sluiten niet meer aan op de huidige economische, ecologische, culturele, politieke, sociale en technologische situatie. Daarnaast is onze kijk op de maatschappij veranderd. Enkele trends en ontwikkelingen die relevant zijn voor nieuwe kerndoelen:

1. *Ecologische en planetaire ontwikkelingen.*

De opwarming van de aarde en de afname van de biodiversiteit hebben een steeds grotere invloed op maatschappelijke ontwikkelingen en politieke besluitvorming (Faber et al., 2016; Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023). Er leeft een breed besef over een duurzame(re) inrichting van onze maatschappij in de samenleving, maar over de manier waarop zijn er veel vragen (Hulscher et al., 2023; TNO, 2020, 2021).

2. *Verdelingsvraagstukken.*

Verdelingsvraagstukken in ruimte en tijd uiten zich bijvoorbeeld in economische en sociale ongelijkheid of in bijdrage aan duurzaamheid (water, voedsel, energie). Een groeiende groep burgers in Nederland heeft onvoldoende toegang tot basale voorzieningen en minder kans op sociale stijging. Naast groeiende inkomensongelijkheid speelt ook schuldenproblematiek en onvoldoende financiële zelfredzaamheid een rol (Groen et al., 2022). De snelheid waarmee deze vraagstukken moeten worden aangepakt roept onrust op en de vraag is of iedereen kan aanhaken. Wereldwijd neemt de absolute armoede af (United Nations, 2021), maar concentreert het kapitaal bij een steeds kleinere groep mensen (Piketty, 2014).

3. *Processen van globalisering en deglobalisering.*

Niemand in onze samenleving ontkomt aan de gevolgen van globalisering. Het heeft positieve gevolgen gehad, maar ook negatieve gevolgen die recent pas erkend worden. Op wereldschaal tekenen zich verschillende machtsblokken af, die controle proberen uit te oefenen op voor hun negatieve gevolgen van globalisering (Gunnella & Quaglietti, 2019).

4. *Representatie en inclusie.*

Diversiteit wordt in de samenleving meer en meer zichtbaar. Dat roept vraagstukken van inclusie en representatie op. Welke verhalen worden

verteld, welke stemmen worden gehoord? Emancipatie van minderheden betekent dat zij een terechte plaats in het actuele maatschappelijk discours innemen. Dat geldt ook voor het verleden, waarin erkenning voor geleden onrecht, onderdrukking of miskennen, maar ook de verrijking van de samenleving door inbreng vanuit minderheidsperspectieven een rol spelen (Kleinjan et al., 2020).

5. *Technologische ontwikkelingen.*

De rol van technologie in en de digitalisering van de samenleving creëert nieuwe uitdagingen. Technologie vergroot onze mogelijkheden en beïnvloedt hoe we ons leven inrichten en waaraan we onze tijd besteden. Tegelijkertijd zorgen technologische ontwikkelingen voor het complexer worden van de maatschappij. De afhankelijkheid van technologie neemt toe en stuurt de inrichting van de maatschappij steeds meer. Dit heeft invloed op het functioneren van diezelfde maatschappij. Het omgaan met grote hoeveelheden digitale informatie is aan de orde van de dag.

6. *Welzijn en gezondheid.*

De wereldwijde maatschappelijke ontwrichting door het coronavirus ligt nog vers in het geheugen. De maatschappelijke impact van gezondheidsvraagstukken staat daardoor hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Ook wordt gezondheid breder gedefinieerd, waardoor welzijnsvraagstukken duidelijk in beeld komen. Stress, onzekerheid, ongelijke toegang tot zorg en welzijn, demografische ontwikkelingen zoals vergrijzing en de betaalbaarheid van de welvaartsstaat hangen hiermee samen (Kleinjan et al., 2020).

4.2 Ontwikkelingen in het onderwijs

Naast maatschappelijke ontwikkelingen spelen in het onderwijs tal van ontwikkelingen waar de nieuwe kerndoelen rekening mee moeten houden.

1. *Roep om scherpere bepaling inhouden.*

Als sinds de oplevering van de kerndoelen in 2006 is er de roep om duidelijkheid over de kennisinhouden van de mens en maatschappijvakken (Nederlandse vereniging van Leraren Maatschappijleer, 2018; Rombout, 2018; Van der Kooij & Van der Schans, 2018; Van der Schee, 2017; Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken, 2018). In verschillende stappen is er gewerkt om voorbeeldmatig invulling aan inhouden te geven (SLO, 2014). In 2019 leverde Curriculum.nu voor mens en maatschappij belangrijke concepten en begrippen op en een beredeneerde set denk- en werkwijzen. Op verzoek van OCW zijn een aantal zaken aangescherpt, zoals de relatie met burgerschap, de relatie vaardigheden van het leergebied met vaardigheden van andere leergebieden en een bepaling van inhouden in de domeinen ruimte en tijd. Deze Referentiekaders Ruimte en Tijd (SLO, 2022) zijn samen met de vakverenigingen opgesteld.

2. *Dalende trends resultaten op de basisvaardigheden.*

Internationale vergelijkende onderzoeken zoals PISA, PIRLS en ICCS tonen aan dat Nederlandse leerlingen in po en vo al jaren een dalende trend laten zien in basale vaardigheden taal en rekenen. Voor burgerschap geldt hetzelfde (Inspectie van het Onderwijs, 2022). Achterstanden, opgelopen in de coronaperiode, hebben aanpak van deze dalende trend hoog op de politieke agenda geplaatst (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2023).

De basisvaardigheden en mens en maatschappij bieden veel kansen om samenhang uit te werken. Rijke teksten over mens en maatschappij-onderwerpen versterken leesvaardigheid van leerlingen. Hetzelfde geldt voor betekenisvolle contexten waarin rekenvaardigheden kunnen worden geoefend. Met burgerschap deelt mens en maatschappij veel begrippen, concepten en vaardigheden.

3. *Plaats van maatschappelijke vraagstukken in het curriculum en relatie met mens en natuur.*

In toenemende mate is er aandacht voor maatschappelijke vraagstukken in het onderwijs. In zekere zin zijn de nieuwe leergebieden burgerschap en digitale geletterdheid al een antwoord op enkele van deze vraagstukken. Bij Curriculum.nu werden globalisering, duurzaamheid, ongelijkheid en technologie genoemd als opdracht aan het onderwijs. Veel scholen geven invulling aan vraagstukken door de *Sustainable Development Goals* (United Nations, 2015) als uitgangspunt te nemen. De duurzaamheidsdoelen laten zien dat veel maatschappelijke vraagstukken een directe link hebben met de natuur. De relatie en wederzijdse beïnvloeding tussen mens en natuur is uitgangspunt in aardrijkskunde maar geldt ook voor andere mens en maatschappij-inhouden.

4. *Inhoud van onderwijs speelbal van politiek en maatschappij.*

Omdat het leergebied mens en maatschappij over de maatschappij en wereld gaat waarin de leerling participeert, is er een keur aan onderwerpen waar het maatschappelijk middenveld en de politiek aandacht voor willen vragen. Daarnaast biedt de actualisatie kansen om problemen in het huidig curriculum aan te pakken. Dit levert een lange lijst van wensen op, waarin de politiek-maatschappelijke wensen in de vorm van moties zijn uitgedrukt. Het gaat om:

- aandacht voor kennis over antisemitisme en moslimhaat;
- aandacht voor kennis over racisme, discriminatie, koloniaal verleden en migratiegeschiedenis, waaronder aandacht voor Nederlands-Indië/Indonesië;
- aandacht voor mensenrechten; aandacht voor kennis over diversiteit, waaronder seksuele diversiteit;
- verkeerseducatie in de onderbouw van het vo;
- kennis over duurzaamheid;
- kennis over democratie en rechtsstaat;
- kennis én vaardigheden beschrijven in het curriculum.

5. Curriculaire uitdagingen

Op basis van voorgaande analyse kunnen de kerndoelen voor mens en maatschappij op een aantal punten worden geactualiseerd.

5.1 Bepaal de kern

Uit voorgaande blijkt dat mens en maatschappij een breed en veelomvattend leergebied is. Een van de uitdagingen is daarmee om de kern van het leergebied te bepalen en om deze zo te formuleren dat het uitvoerbaar is in de onderwijspraktijk. Daarbij is het belangrijk om rekening te houden met de inhouden genoemd in de wpo/wvo en dat er nagedacht wordt over de positie van verkeer en financiële zelfredzaamheid, over geestelijke stromingen en staatsinrichting, en over de inhouden van mens en maatschappij die bijdragen aan onderwijs in maatschappelijke vraagstukken. Het is belangrijk dat scholen met deze kerndoelen het onderwijs naar eigen inzicht in kunnen richten: in afzonderlijke vakken, in een leergebied of in iedere andere mogelijk denkbare tussenvorm.

5.2 Zoek de balans

De actualisatie van het curriculum biedt kansen om accenten te leggen, terwijl er ook ruimte gewenst is om in te spelen op de continu veranderende samenleving. Daarnaast heeft het leergebied te maken met onderwerpen waarvoor het maatschappelijk middenveld en de politiek aandacht vragen. De nieuwe kerndoelen geven richting maar zouden ook ruimte moeten bieden zodat leraren keuzes kunnen maken die recht doen aan de leerlingen, het schoolcurriculum en de context. Moeten leerlingen bijvoorbeeld in het po leren over de dekolonisatie van Indonesië, het Caribisch gebied en Suriname, of moeten ze leren over het concept dekolonisatie, en staat het leraren vrij om een keuze te maken uit een van de drie gebieden? Dit vraagt om een curriculum dat de balans kent tussen de inhoud van de verschillende vakken en de politiek-maatschappelijke wensen.

5.3 Bevorder samenhang

Een van de uitdagingen voor het toekomstig curriculum is overlap voorkomen en samenhang bevorderen. Het gaat om samenhang binnen het leergebied, tussen leergebieden en tussen het leergebied en de basisvaardigheden.

Samenhang binnen het leergebied

- Mens en maatschappij is een samengesteld leergebied en omvat inhouden van verschillende disciplines. Ter verbetering van de interne samenhang is het aan te bevelen afspraken te maken over gedeelde of verwante begrippen, gemeenschappelijke concepten en gehanteerde denk- en werkwijzen.

- Er is op dit moment geen doorlopende leerlijn van kerndoelen po naar onderbouw vo en van onderbouw vo naar de bovenbouw. In het toekomstig curriculum is dat wel gewenst. De behoefte leeft bijvoorbeeld om de vakinhouden van economie (vo) aan de orde te laten komen bij aardrijkskunde en geschiedenis in po.

Samenhang tussen mens en maatschappij en andere leergebieden

- Er is een duidelijke relatie tussen mens en maatschappij en mens en natuur. Beide leergebieden hanteren een aantal dezelfde begrippen, concepten en denk- en werkwijzen. Dit komt het sterkst tot uiting bij aardrijkskunde, waarvan de sociaalgeografische inhouden bij mens en maatschappij horen en de fysisch-geografische bij mens en natuur. In de toekomstige kerndoelen kan de samenhang tussen deze leergebieden verder versterkt worden.
- Met het leergebied kunstzinnige oriëntatie in po, deelt mens en maatschappij het thema erfgoed. In de huidige onderwijspraktijk krijgt dat bij beide leergebieden aandacht. Om overlap en overladenheid te voorkomen is het van belang keuzes te maken, of duidelijk te maken vanuit welk doel de verschillende leergebieden een bijdrage leveren aan overlappende inhouden.
- Uit de probleemanalyse blijkt ook een duidelijke relatie tussen mens en maatschappij en burgerschap. Voor nieuwe kerndoelen moet er afstemming plaatsvinden over gedeelde inhouden, begrippen en concepten.

Samenhang met basisvaardigheden

- De extra aandacht voor basisvaardigheden betekent dat er nagedacht moet worden over hoe de basisvaardigheden in het leergebied mens en maatschappij versterkt of verduidelijkt kunnen worden. De rijke inhouden van mens en maatschappij kunnen betekenisvolle contexten bieden voor deze basisvaardigheden.

6. Referenties

- Anne Frank Stichting (2023). *Antisemitisme in het voortgezet onderwijs*.
<https://www.annefrank.org/nl/over-ons/onderzoek/sociaal-onderzoek/onderzoek-naar-antisemitisme/antisemitisme-voortgezet-onderwijs-2013/>
- Bakker, A., & Driebergen, M. (2020). *Mens en maatschappij in het basisonderwijs: Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO. <https://www.slo.nl/@16583/mens-maatschappij-basisonderwijs>
- Black Live Matters (z.d.). *Zwart Manifest. Educatie - Zwart Manifest*. Geraadpleegd op 3 mei 2023, van <https://zwartmanifest.nl/educatie/>
- Blankman, M. C. M. (2016). *Teaching about teaching geography: Developing primary student teachers' pedagogical content knowledge for the subject of geography Teaching about teaching geography*. [Dissertatie, Vrije Universiteit Amsterdam]. VU research portal. <https://research.vu.nl/en/publications/teaching-about-teaching-geography-developing-primary-student-teac>
- Commissie Bussemaker (2023). *Deel en Verbind - Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië*. Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/02/08/deel-en-verbind-nederland-nederlands-indie-indonesie>
- De Groot-Reuvekamp, M. (2017). *Timewise: Improving pupils' understanding of historical time in primary school*. [Dissertatie, Universiteit van Amsterdam]. UvA-DARE. <https://dare.uva.nl/search?identificer=b7f872f9-d8b1-4314-a0c7-d71e9da5e8bb>
- Driebergen, M., Visser, A., & Warmer, M. (2022). *Overwegingen voor bredere inbedding van cultureel erfgoed in het geactualiseerde curriculum Trendanalyse erfgoedonderwijs*. SLO. <https://www.slo.nl/@21262/overwegingen-bredere-inbedding-cultureel/>
- Faber, A., de Goede, P., & Weijnen M. (2016). *Klimaatbeleid voor de lange termijn: van vrijblijvend naar verankerd*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. <https://www.wrr.nl/publicaties/policy-briefs/2016/10/13/klmaatbeleid-voor-de-lange-termijn-van-vrijblijvend-naar-verankerd#:~:text=hier%3A%20Home%20Publicaties-,Klimaatbeleid%20voor%20de%20lange%20termijn%3A%20van%20vrijblijvend%20naar%20verankerd,voor%20de%20reductie%20van%20broeikasgassen>.
- Groen, A., van Horssen, C., & Veerman, N. (2022) *Rapport rondkomen en betalingsproblemen*. NIBUD. <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/rapport-rondkomen-en-betalingsproblemen-2022/>
- Gunnella, V., & Quaglietti, L. (2019). *The economic implications of rising*

- protectionism: a euro area and global perspective*. European Central Bank. <https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/html/eb201903.en.html>
- Hulscher, S., Bovens, M., de Vries, A., Werner, G., Toom, V., & Wijlhuizen, E. (2023). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2023/02/16/rechtvaardigheid-in-klimaatbeleid>
- Inspectie van het Onderwijs (2015). *Wereldoriëntatie. De stand van zaken in het basisonderwijs*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2015/04/15/t-hemaonderzoek-wereldoriëntatie-de-stand-van-zaken-in-het-basisonderwijs>
- Inspectie van het onderwijs (2022). *Peil.Burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/themaraapporten/2022/03/09/peil.burgerschap-einde-basisonderwijs-2019-2020>
- Inspectie van het onderwijs (z.d.). *Peil Mens en Maatschappij*. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/peil-onderwijs/mens-en-maatschappij>.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report. A Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/>
- Kastelein, S., van der Laan, A., & Verbruggen, I. (2021). *Trendanalyse (v)so*. SLO. <https://www.slo.nl/@19272/trendanalyse-vso/>
- Kampman, L., Driebergen, M., Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO. <https://www.slo.nl/@20064/startnotitie-burgerschap/>
- Kim, J. S., Burkhauser, M. A., Relyea, J. E., Gilbert, J. B., Scherer, E., Fitzgerald, J., Mosher, D., & McIntyre, J. (2023). *A longitudinal randomized trial of a sustained content literacy intervention from first to second grade: Transfer effects on students' reading comprehension*. *Journal of Educational Psychology*, 115(1), 73–98. <https://doi.org/10.1037/edu0000751>
- Kleinjan, M., Pieper, I., Stevens, G., van de Klundert, N., Rombouts, M., Boer, M., & Lammers, J. (2020). *Geluk onder Druk? Onderzoek naar het mentaal welbevinden van jongeren in Nederland*. UNICEF Netherlands. <https://www.trimbos.nl/aanbod/webwinkel/af1785-geluk-onder-druk/>
- Klein Tank, M., & Spronk, J. (2022). *Startnotitie kerndoelen digitale geletterdheid*. SLO. <https://www.slo.nl/@21498/startnotitie-kerndoelen-digitale/>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2023). *Ontwikkeling*

conceptkerndoelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur, bewegen en sport en moderne vreemde talent voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. <https://www.slo.nl/documenten/@22375/werkopdracht-kerndoelen-2023/>

- Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (2018). *Visie op maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen in relatie tot mens & maatschappij en burgerschap.*
- Piketty, T. (2014). *Kapitaal in de 21ste eeuw.* De Bezige Bij.
- Rombout, F. (2018). *Visie op filosofie & onderwijs.* Vereniging filosofiedocenten in het voortgezet onderwijs.
- SLO (2014). *Leerplan in beeld, leerdoelenkaarten aardrijkskunde, geschiedenis, economie.* <https://leerplaninbeeld.slo.nl/>
- SLO (2017). *Mens & maatschappij: Vakspecifieke trendanalyse 2017.* <https://www.slo.nl/@4604/mens-maatschappij/>
- SLO (2018). *Mens & maatschappij. Meewerken aan onderwijs voor morgen.* https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewjOyb_yk52AAxUh_7sIHxb3ByMQFnoECA4QAQ&url=https%3A%2F%2Fslo.nl%2Fpublish%2Fpages%2F6201%2Fstartnotitie-mens-en-maatschappij.pdf&usq=AOvVaw33GZ2aeHm0na1uSSXJ8tCW&opi=89978449
- SLO (2022). *Eindadvies referentiekaders Ruimte en Tijd.* <https://www.slo.nl/@20449/eindadvies-referentiekaders-ruimte-tijd/>
- SLO (2023a). *Startnotitie kerndoelen mens en natuur.*
- SLO (2023b). *Startnotitie kerndoelen kunst en cultuur.*
- Sol, Y. & Visser, A. (2023) *Vaardigheden in het landelijk curriculum.* SLO. <https://www.slo.nl/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/>
- TNO (2020). *Maatschappelijk draagvlak voor klimaat- en energiebeleid. Resultaten van een vragenlijstonderzoek.* Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:c0a9e40b-934f-464f-bbe1-9c78d5c08718>
- TNO (2021). *Wat is het maatschappelijk draagvlak voor klimaatbeleid? Onderzoek naar beleidsopties van de studiegroep Invulling klimaatopgave Green Deal.* Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-5a280184-bceb-43e5-8f92-38c370d98157/pdf>
- Tuithof, H. (2018). *Wat werkt als je samenwerkt?* Landelijk expertisecentrum Mens en maatschappij. https://www.expertisecentrum-mmv.nl/wp-content/uploads/Tuithof_2018_watwerktalsjesamenwerkt.pdf
- Tyner, A. & Kabourek, S. (2020). *Social Studies Instruction and Reading Comprehension: Evidence from the Early Childhood Longitudinal Study.* Thomas B. Fordham Institute. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED609934.pdf>
- United Nations (2015). *Sustainable Development Goals.*

- <https://sdgs.un.org/goals>
- United Nations (2021). *United Nations development program strategic plan 2022-2025*.
<https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=DP%2F2021%2F28&Language=E&DeviceType=Desktop>
- Van der Kooij, C. & Van der Schans, T. (2018). *Bij de tijd 3, geschiedenisonderwijs voor de toekomst*. Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland.
https://www.vgnkleio.nl/wp-content/uploads/2022/04/Bijdetijd3.LR_.pdf
- Van der Schee, J. (2017). *Visie op het aardrijkskundeonderwijs*. Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap.
https://geografie.nl/sites/default/files/paragraph/attachment/file/KNAG%20Visiedocument%20Curriculum.nu_.pdf
- Van Zanten, M., & Dribergen, M. (2022). *Alle stemmen tellen, Democratisch burgerschap en rekenen-wiskunde*. Volgens Bartjens. 41(5), 3-5.
https://www.volgens-bartjens.nl/art/50-6941_Alle-stemmen-tellen
- Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken (2018). *Visie op inhoud en rol van het economieonderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*.
- Wagenaar, H., Schoot v.d. F., Hemker, B. (2010). *Balans van het geschiedenisonderwijs aan het einde van de basisschool 4, uitkomsten van de vierde peiling in 2008*. Cito. <https://cito.nl/kennisbank-stichting-cito/balans-van-het-geschiedenisonderwijs-aan-het-einde-van-de-basisschool-4-ppon-reeks-nummer-42/>
- Wilschut, A., & Pijls, M. (2018). *Effecten van vakkenintegratie: Een literatuurstudie*. Hogeschool van Amsterdam, Kenniscentrum Onderwijs en Opvoeding. <https://www.hva.nl/kc-onderwijs-opvoeding/gedeelde-content/publicaties/publicaties-algemeen/2018/effecten-van-vakkenintegratie.html>

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

slo

Bezoekadres

Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres

Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40

E info@slo.nl

W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)

 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)